

وقف فرش به حرم امام رضا علیه السلام پیشینه و شیوه‌ها

(از صفویه تا اواخر قاجار)

_____ مناسطانی^۱ - سید حسن احمدی^۲ _____

چکیده

حرم مطهر امام رضا علیه السلام از مهم‌ترین اماکن مذهبی مسلمانان، به ویژه شیعیان است که همواره مورد توجه واقفان بوده است؛ به طوری که وقف در دوره‌های مختلف تاریخی، به‌ویژه از دوره صفویه به این سو، نقش بسزایی در تأمین نیازهای حرم مطهر و اماکن وابسته آن داشته است. در این میان، مفروضات در کنار لوازم کاربردی دیگر، مانند وسایل روشنایی، بخش مهمی از موقوفات حرم را به خود اختصاص داده است.

بررسی‌ها نشان می‌دهد تاکنون پژوهش‌های بسیاری در راستای شناخت و معرفی موقوفات حرم مطهر امام رضا علیه السلام از جنبه‌های گوناگون به انجام رسیده، اما به وقف فرش بر حرم مطهر به طور خاص پرداخته نشده است. بر این اساس در پژوهش حاضر، پیشینه تاریخی وقف فرش بر حرم مطهر امام رضا علیه السلام، همچنین انواع شیوه‌های وقف فرش و انواع فرش‌های وقفی با هدف شناخت جایگاه وقف در تأمین مفروضات حرم مطهر از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار بررسی شده است. این مقاله، پژوهشی تاریخی است و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی صورت گرفته است.

کلید واژه‌ها: حرم امام رضا علیه السلام، اسناد وقف، فرش، وقف فرش.

۱. کارشناس ارشد مرمت اشیای تاریخی و فرهنگی، عضو هیئت علمی دانشگاه هنر تهران.

m.soltani@art.ac.ir

ahmadi1494@yahoo.com

۲. کارشناس ارشد فرش.

دریافت: ۱۳۹۷/۲/۱۰ - پذیرش: ۱۳۹۷/۴/۷

مقدمه

بارگاه مطهر امام رضا علیه السلام از سال‌های نخست قرن سوم هجری (سال ۲۰۳ ق) که آن حضرت در آنجا به خاک سپرده شدند، همواره مورد توجه مسلمانان بوده است. بسیاری از حکمرانان، توانگران و دوستداران امام رضا علیه السلام گران‌بهاترین اموال خود، اعم منقول و غیرمنقول را وقف بارگاه ایشان کردند تا اسباب عمران و آبادانی روضه رضویه و رفاه و آسایش زائران و مسافران را فراهم آورند. آن‌ها به این وسیله، هم عشق و ارادت خویش را به ساحت مقدس امام رضا علیه السلام بیان می‌کردند و هم به درگاه خداوند تقرب می‌جستند. در این میان، اهمیت مفروش کردن حرم مطهر سبب شد که تأمین مفروشات حرم و اماکن وابسته نیز توجه واقفان را برانگیزد. بنا به شواهد موجود، بخش قابل توجهی از مفروشات مورد نیاز حرم مطهر طی قرن‌ها به واسطه وقف تأمین شده است.

تاکنون پژوهشگران بسیاری به شناسایی و معرفی موقوفات حرم مطهر امام رضا علیه السلام از جنبه‌های گوناگون پرداخته‌اند. ابوالفضل حسن‌آبادی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تحلیلی جنبه‌هایی از مصرف موقوفات آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، ضمن بررسی مصارف موقوفات آستان قدس در دوره صفویه، یکی از جنبه‌های مصرف موقوفات را فرش ذکر می‌کند. پژوهش‌های دیگری نیز در راستای معرفی واقفان فرش و فرش‌های وقفی موزه آستان قدس رضوی صورت گرفته، اما در هیچ پژوهشی به وقف فرش بر حرم مطهر به طور خاص پرداخته نشده است. مقاله حاضر، نقش مهمی در شناخت جایگاه وقف در تأمین مفروشات حرم مطهر از دوره صفویه تا اوایل دوره قاجار دارد. این مقاله پژوهشی تاریخی است که بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی صورت گرفته و در این راستا حدود ۳۹۹ برگ سند و ۷ وقف‌نامه مرتبط و بیش از ۳۰ نمونه فرش وقفی شناسایی و بررسی شده است.

پیشینه تاریخی وقف فرش بر حرم امام رضا علیه السلام

فرش همواره نقش مهمی در فضای معماری حرم مطهر امام رضا علیه السلام ایفا کرده و از مهم‌ترین اقلام کاربردی برای تأمین آسایش زائران و ایجاد شرایط مناسب برای انجام دادن

فرايض دينی بوده است، «به طوری که از آن، برای مفروش کردن حرم و بيوتات متبرکه، پردهٔ محافظ بر مبادی ورودی، سجاده، مسند و جزآن استفاده می شده و تا امروز هم کاربری خود را حفظ کرده است. قدیم ترين فرش های حرم مطهر که امروزه در موزه فرش آستان قدس رضوی نگه داری می شوند، به دورهٔ صفویه تعلق دارند. افزون بر این، نخستین سندی که به استفاده از فرش در حرم اشاره کرده، به سال ۱۰۲۱ق (دوره صفویه) با عنوان «صورت ابعاد قالی های مورد نیاز جهت مفروش نمودن برخی اماکن حرم مطهر در ماه شعبان» مربوط است. اما بررسی سفرنامه ها و کتب تاریخی نشان می دهد که پیشینه استفاده از فرش در حرم مطهر رضوی به پیش از دوره صفویه بازمی گردد. ابن بطوطه در سال ۷۳۳ق در دیدارش از خراسان، در کتاب خود ضمن توصیف حرم، به وجود فرش هایی اشاره می کند که برای مفروش کردن بقعه استفاده شده اند^۱. با وجود این، نحوه مالکیت این فرش ها (وقفی، اهدایی و یا خریداری) مشخص نیست.

قدیم ترین سند تاریخی موجود که به وقف فرش اشاره می کند، وقف نامهٔ خواجه علاءالدین خوافی متعلق به سال ۹۳۳ قمری است که در دورهٔ سلطنت شاه تهماسب صفوی (۹۴۸-۹۳۰ ق) نگاشته شده است (تصویر)^۲. مطابق این وقف نامه درآمد حاصل از مزرعه احمدآباد خواف، وقف تعمیر رقبه یادشده و بقیه وقف حق التولیه و بنا کردن رباطی در بلوک رخ از ولایت نیشابور برای اسکان مسافران شده است. در ادامه این وقف نامه اشاره شده که منافع حاصل از این رباط را سه قسمت کرده، دوثلث آن برای فرش و روشنایی و حفاظ حرم امام رضا علیه السلام و ثلث دیگرش برای مرمت عمارت یادشده و خرج مسافرانی که عزیمت طواف روضه منوره را داشته باشند و فرش و روشنایی و یک نفر

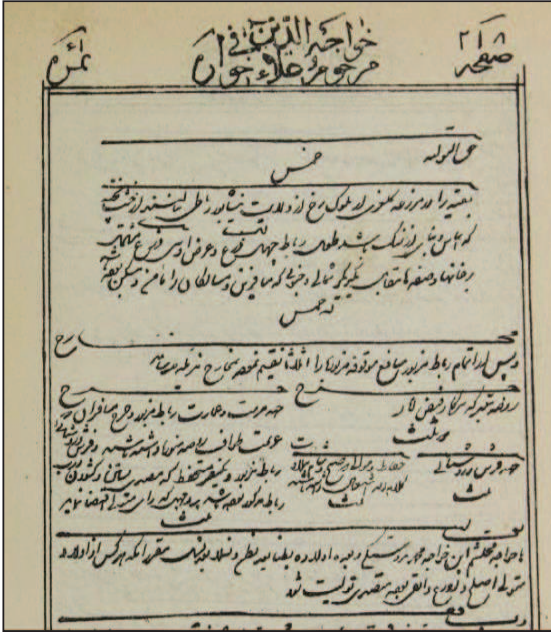
۱. سلطانی، منا، «تاریخچه حفاظت و مرمت فرش در آستان قدس رضوی»، دانشور، سال سیزدهم،

ش ۶، شماره پیاپی ۹۱، ۱۳۹۱، ص ۹.

۲. همدانی مستوفی، اسماعیل، آثار الرضویه، ۱۳۱۷ ق، ص ۲۱.

مستحفظ برای رباط صرف شود.^۱

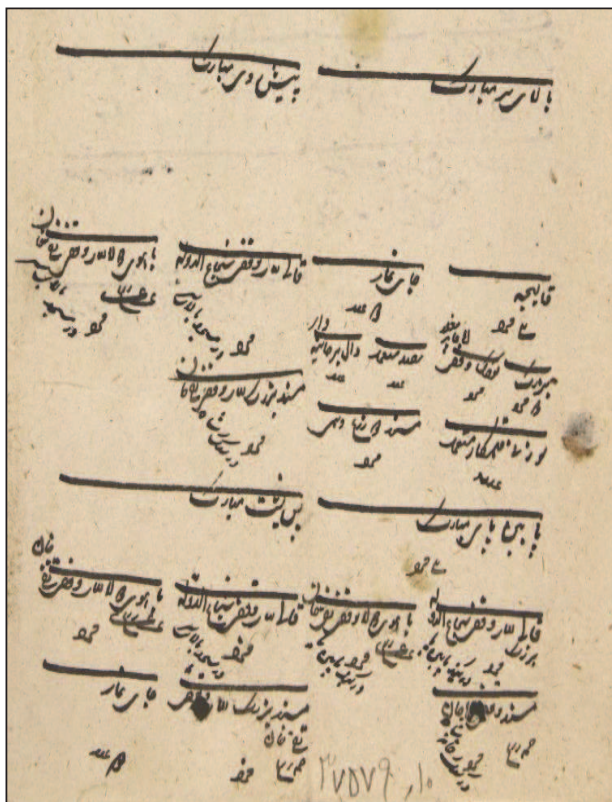
با توجه به نبود مستندات تاریخی پیش از دوره صفویه از روی قطع مشخص نیست که وقف فرش بر حرم مطهر از چه زمانی مورد توجه واقفان قرار گرفته است. رسمیت یافتن مذهب تشیع در دوره صفویه و توجه شاهان صفوی به مقابر امامان و امامزادگان، سبب احیا و ترویج سنت زیارت در جامعه و افزایش علاقه بیش از پیش به امامان و امامزادگان

شد، که خود رشد موقوفات را به همراه داشت، به طوری که بسیاری از موقوفات بزرگ و مهم آستان قدس از آثار این دوره است^۲ و کمابیش از این دوره وقف بر مصارف آستان قدس به قصد فراهم سازی زمینه های زیارت و رفاه حال زوّار و مسافران مشهد آغاز شد.^۳

تصویر ۱. بخشی از وقف نامه خواجه علاء الدین خوافی

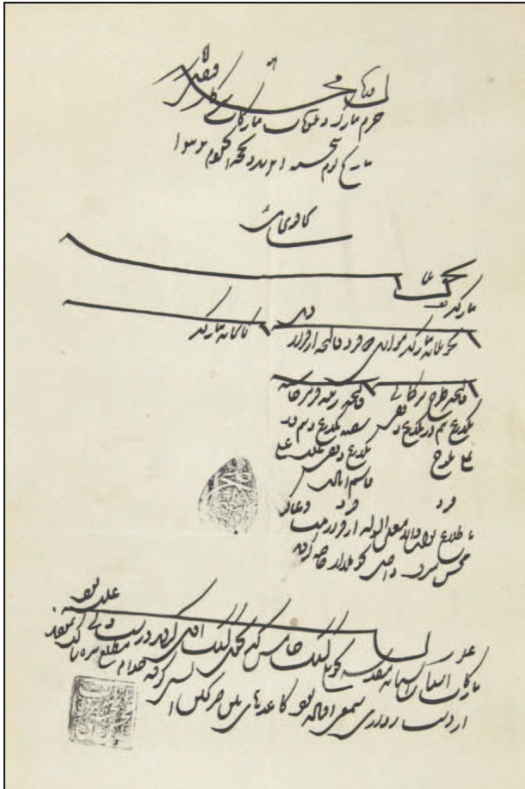
۱. همدانی مستوفی، اسماعیل، آثار الرضویه، ۱۳۱۷ ق، ص ۲۱.
۲. خانی زاده، مهدی، «معرفی یکی از موقوفات آستان قدس رضوی (موقوفه عتیقی)»، پژوهش نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، سال اول، ش ۱، ۱۳۹۱، ص ۱۵۲.
۳. حسن آبادی، ابوالفضل، «بررسی تحلیلی جنبه هایی از مصرف موقوفات آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، پژوهش نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی (جستاری در وقف نامه ها و اسناد وقفی موقوفات آستان قدس رضوی)، سال اول، ش ۱، ۱۳۹۱، ص ۹.

تصویر ۲. نام فرش های وقتی در میان صورت فرش هایی که برای مفروش کردن حرم مطهر استفاده شده‌اند (سال ۱۲۱۳-۱۲۱۲ ق).

از دوره صفویه تا به امروز، اسناد بسیاری نیز مبنی بر وقف انواع فرش بر حرم مطهر امام رضا علیه السلام موجود است. بخش عمده این اسناد، طومارها، رسیدها، لیست های نذوراتی و روزنامهچه نذورات را شامل می شود که به صورت ماهیانه یا سالیانه نگاشته می شدند. به طور معمول در این اسناد اطلاعات کمابیش دقیقی از نوع مفروش، ابعاد، ویژگی های کلی از طرح و رنگ آن، ملیت و جنسیت واقف، تاریخ وقف و حتی در مواردی مکان و

شیوه استفاده از آن ذکر شده است (تصاویر ۲ و ۳). همچنین نمونه‌های بسیاری از فرش‌های وقفی امروزه در موزه آستان قدس رضوی نگه‌داری می‌شوند که بیشتر آن‌ها متعلق به دوره پهلوی هستند.

تصویر ۳. ثبت فرش‌های وقفی در روزنامه‌چه تحویلخانه، به تاریخ پنج‌شنبه، ذی‌حجه الحرام ۱۳۰۲ ق.

۱. تصویر ۲: سند ش ۳۷۵۷۹، «سررشته التحصیل صاحب جمعان، بیوتات، تحویلخانه، صورت فرش‌های تحویلی توسط میرزا هادی جهت اماکن حرم مطهر»، سال ۱۳۱۳-۱۳۱۲ ق، ص ۱۰، اداره اسناد آستان قدس رضوی.
۲. تصویر ۳: سند ش ۴۲۱۶۷، «روزنامه‌چه تحویلخانه، صورت لوازم و اشیای اهدایی افراد به تحویلخانه و کتابخانه آستان قدس و تحویل وسایل موجود در حرم مطهر توسط کشیک‌های پنج‌گانه به یکدیگر در ماه ذی‌حجه»، سال ۱۳۰۲ ق، ص ۱۹، اداره اسناد آستان قدس رضوی.

شیوه‌های وقف فرش بر حرم امام رضا علیه السلام

مطابق اسناد موجود وقف فرش بر حرم مطهر از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار به دو روش انجام پذیرفته است. نخست وقف فرش به صورت مستقیم و دوم وقف رقبه‌ای که درآمد آن برای تأمین مفروش‌ات حرم مطهر صرف می‌شده است.

تصویر ۴. قالی افشان شاه عباسی گلابتون‌دار، اواسط قرن ۱۰ ق

وقف مستقیم فرش: در این شیوه، فرش‌های وقفی به گونه‌ای مستقیم توسط واقفان و یا نماینده آن‌ها تهیه و وقف می‌شدند. به‌طور معمول این گروه از مفروشات دارای کتیبه وقف بودند.

قدیم‌ترین سندی که به وقف مستقیم فرش بر حرم مطهر امام رضا علیه السلام اشاره می‌کند، سند ش ۳۴۸۷۴ با موضوع «روزنامهچه نذورات متفرقه تحویلی به آستان قدس در یونیت ثیل»، در سال ۱۱۱۳ق است. مطابق اطلاعات ارائه شده در صفحه ۴ این سند، نمذ کرک الوانی توسط زائری قاینی به حرم مطهر وقف و در صقّه خدام گسترده شده است. به علاوه احتمال می‌رود قالی افشان شاه عباسی گلابتون دار نیز که به اواسط قرن ۱۰ قمری تعلق دارد، توسط شاه عباس اول بر حرم مطهر وقف شده باشد (تصویر ۴). این قالی اکنون از نفایس موزه فرش آستان قدس رضوی است. در صورت پیدا شدن سندی مبنی بر وقفی بودن قالی فوق، قدمت مستند وقف مستقیم فرش بر حرم مطهر را تا اواسط قرن ۱۰ قمری به عقب می‌برد.

در میان اسناد دوره صفویه، از سال ۱۰۲۷ تا ۱۱۳۵ ق، تنها پنج مورد وقف مستقیم فرش (در فاصله سال‌های ۱۱۱۳ تا ۱۱۱۵ ق) شناسایی شد؛ اما از دوره افشاریه به بعد شاهد افزایش تعداد فرش‌های وقفی هستیم، به طوری که در اسناد این دوره بیش از چهل مورد وقف مستقیم انواع فرش (از سال ۱۱۵۳ تا ۱۱۷۸ ق) بر حرم مطهر ثبت شده است. این تعداد در دوره قاجار بیش از پیش افزایش می‌یابد. بررسی اسناد مکتوب در فاصله سال‌های ۱۲۷۴ تا ۱۳۱۶ ق. (دوره ناصرالدین شاه قاجار) نشان می‌دهد، در این دوره بیش از ۲۲۰ تخته انواع فرش بر حرم مطهر وقف شده است.

قدیم‌ترین فرش کتیبه دار وقفی موجود در آستان قدس رضوی نیز به دوره قاجار تعلق دارد. این فرش که در موزه فرش آستان قدس نگه‌داری می‌شود، قالیچه‌ای با نقش گلدانی مربوط به سال ۱۲۸۷ ق است که کتیبه وقف با مضمون «وقف (ناخوانا) پای [جناب ؟] امام علیه السلام نمود والده آقای محمد حسین خان این غالی را ۱۲۸۷» دارد (تصویر ۵).

کتابچه موقوفات مجدالملک^۱ نیز از مهم ترین اسناد وقفی موجود پیش از سال ۱۲۹۰ ق است که در سال ۱۲۸۵ ق، در دوره تولیت مرحوم میرزا محمدخان مجدالملک (۸۵-۱۲۸۴ ق) تنظیم شده است. حدود ده صفحه از اوراق این کتابچه به صورت انواع مفروشوات وقفی حرم مطهر اختصاص یافته است. براساس این کتابچه در سال ۱۲۸۵ ق ۶۱ عدد نمد جانمازی، باهو و مسند، ۱۲ تخته قالی ابریشمی، ۶۰ تخته قالی، ۱۹۸ تخته

تصویر ۵. قالیچه گلدانی، سال ۱۲۸۷ ق

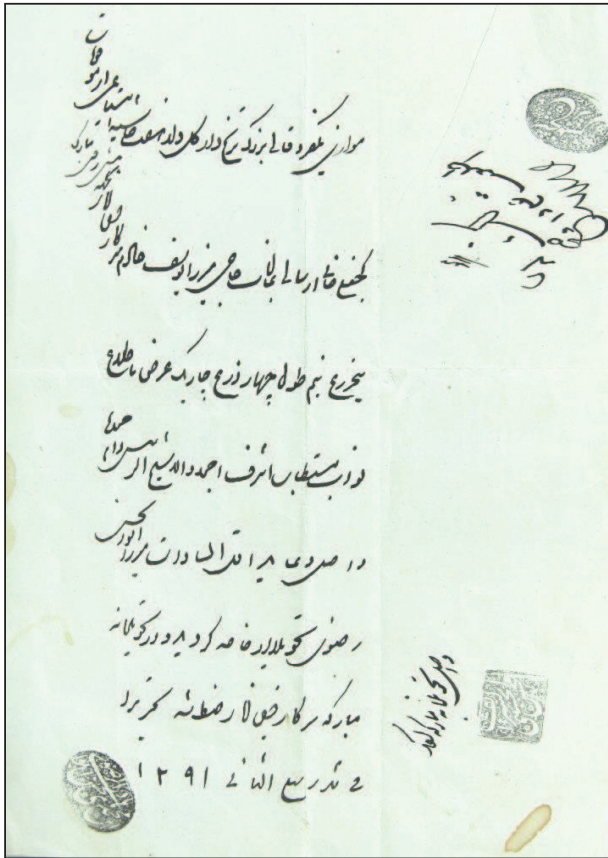
۱. این کتابچه شامل صورت همه موقوفات منقول و غیرمنقول آستان قدس رضوی، اعم از جواهر و طلا آلات، کتاب های امداک و باغ ها و مزارع، حمام ها، دکان ها و مستغلات و همچنین نام های صاحب منصبان و خدام است.

قالیچه، ۵۶ تخته پلاس و ۶۲ تخته زیلو و دیگر فرش‌های مندرس وقفی در آستان قدس موجود بوده است.

وقف غیرمستقیم فرش: در این شیوه فرش‌های وقفی از محل درآمدهای حاصل از موقوفات، مطابق شرایط مندرج در وقف‌نامه، توسط متولی موقوفه تهیه می‌شدند. در میان مجموعه وقف‌نامه‌های آستان قدس رضوی، هفت وقف‌نامه شناسایی گردید که بخشی از مصارف آن‌ها تأمین فرش حرم امام رضا علیه السلام بوده است. از مجموع این هفت وقف‌نامه، پنج مورد به دوره صفویه، یک مورد به دوره افشاریه و یک مورد به اوایل دوره قاجار مربوط است (جدول ش ۱).

جدول ش (۱). فهرست وقف‌نامه‌های مرتبط با فرش

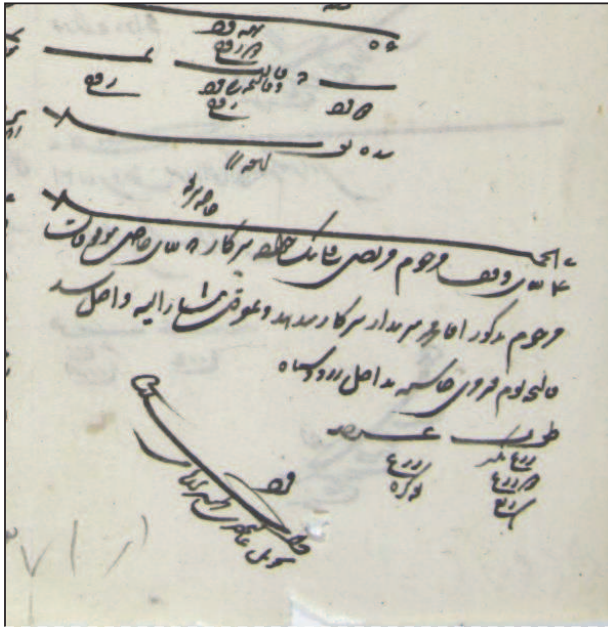
دوره زمانی	واقف	سال وقف	ردیف
صفویه	خواجه علاءالدین خوافی	۹۳۳ ق	۱
صفویه	بیگ آغا خانم ذوالقدر	۹۹۷ ق	۲
صفویه	مهدی قلی بیگ جغتایی	۱۰۰۵ ق	۳
صفویه	گنجعلی خان زیگ	۱۰۰۸ ق	۴
صفویه	حاجی مرتضی قلی بیگ	۱۰۸۲ ق	۵
افشاریه	جعفرخان بیگ	۱۱۷۲ ق	۶
قاجار	کربلایی علی مرادعلی	۱۲۲۹ ق	۷

تصویر ۶. مشخصات مفروش خریداری شده از محل موقوفات گنجعلی خان زیگ در رسیدهای نذورات، سال ۱۲۹۱ ق

علاوه بر وقف نامه‌ها، در میان اسناد مرتبط با نذورات حرم مطهر از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار که شامل طومارها و روزنامه‌چه نذورات و رسیدهای نذوراتی است، ویژگی‌های فرشی‌هایی قابل مشاهده است که براساس شرح مندرج در سند مربوط، از محل درآمدهای حاصل از موقوفات خریداری شده‌اند. مجموعه این اسناد، صرف درآمدهای حاصل از موقوفات را در تأمین مفروش‌ات حرم مطهر به اثبات می‌رساند. به

عنوان مثال، بخشی از سند ش ۲۹۰۰۹ به سال ۱۲۹۱ ق مربوط است که رسید وصول یک فرد قالی بزرگ ترنجدار خریداری شده از محل موقوفات گنجعلی خان زیگ می باشد^۱. همچنین قسمتی از صفحه نخست سند ش ۳۴۳۷۱ به سال ۱۱۱۴ ق متعلق است که در آن به قالیچه حاصل از موقوفات مرحوم مرتضی بیگ اشاره شده است^۲.

تصویر ۷. مشخصات فرش خریداری شده از محل موقوفات مرتضی بیگ در صورت نذورات، سال ۱۱۱۴ ق

۱. سند ش ۲۹۰۰۹، «رسید نذورات و اجناس اهدایی به آستان قدس توسط میرزا ابوالحسن رضوی تحویلدار»، ص ۷، اداره اسناد آستان قدس رضوی.
۲. سند ش ۳۴۳۷۱، «گزارش جمع و خرج صاحب جمعان آستان قدس صورت نذورات اهدایی به تحویلداران که توسط میرسیدحسن ضابط نذورات گرفته شده است»، ص ۱، اداره اسناد آستان قدس رضوی.

انواع فرش های وقف شده بر حرم امام رضا علیه السلام

بررسی اسناد از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار نشان می دهد که در هر دوره، انواع فرشهای در ابعاد و کاربردهای گوناگون بر حرم مطهر وقف می شده است. این فرشها از دوره صفویه تا اواخر دوره افشاریه، شامل انواع قالی، قالیچه و نمدها بوده اند که به عنوان فرش و زیرفرشی استفاده می شده اند؛ اما از دوره قاجار به بعد، علاوه بر قالی، قالیچه و انواع نمدها، نام فرشهای مانند پلاس، گلیم و زیلونیز مشاهده می شود. به طور کلی بر اساس مستندات موجود و نمونه فرشهای به جای مانده، انواع فرشهای وقف شده بر حرم مطهر را می توان در پنج گروه طبقه بندی و معرفی کرد:

۱. **قالی و قالیچه:** به دست بافت هایی که ساختار آن ها شامل تار، پود و پیرز است، قالی و قالیچه گفته می شود. چنانچه اندازه این نوع بافته ها بزرگ تر از شش متر مربع باشد، اصطلاح «قالی» برای آن ها به کار می رود و اگر کوچک تر از آن باشد، «قالیچه» نامیده می شوند. از رایج ترین فرش های وقف شده بر حرم مطهر، انواع قالی و قالیچه های پشمی، ابریشمی، درشت بافت (خرسک)، در ابعاد بسیار کوچک تا بسیار بزرگ است که بافت مناطق گوناگون (جوشقان، اصفهان، قاین، کرمان و کردی و ترکمنی) می باشند. به طور معمول از این نوع فرشها به عنوان فرش (قالی، قالیچه، کناره، سرانداز)، زیرفرشی، پوشش ضریح، رومبیری و حتی در دوره قاجار به عنوان پرده بر روی درهای ورودی استفاده می شده است.

۲. **نمد:** نوعی فرش پشمی است که بدون نقش یا نقش ونگار بوده اند. بهترین نوع نمد، نمدهای ظریفی بوده که در تولید آن به جای پشم گوسفند از کرک شتر استفاده می شده است. در اسناد تاریخی نیز به طور خاص به نمدهای کرکی اشاره شده است. بررسی اسناد موجود نشان می دهد نمدهای وقف شده دارای ابعاد و کاربردهای گوناگون بوده اند؛ برای مثال می توان به نمد سراسری، کناره،

نمد سرانداز و باهو^۱ که به عنوان فرش یا زیرفرشی استفاده می‌شد و همچنین مسند^۲ و نمد جانمازی اشاره کرد.

۳. پلاس: در لغت‌نامه دهخدا آمده است: پلاس «پشمینه گستردنی باشد شبیه جاجیم. گلیم سطر و گلیم بد»^۳. در واقع پلاس به نوعی از دستبافت‌های تار و پودی درشت‌بافت گفته می‌شود که شبیه گلیم‌های ساده‌بافت، بدون نقش یا با نقش‌های بسیار ساده (راه‌راه و یا چهارخانه) می‌باشند. در بافت پلاس به‌طور معمول از پشم و پنبه استفاده می‌شود.

۴. گلیم: گلیم نوعی مفروش نقش‌دار است که در بافت آن از پشم و پنبه و در مواردی از ابریشم استفاده می‌شود.

۵. زیلو: نوعی مفروش پنبه‌ای است که بیشتر به صورت دورو، با دو رنگ متضاد بافته می‌شود. با توجه به جنس، طرح و نقش و ترکیب رنگ زیلو، از این نوع دست‌بافت بیشتر به صورت فرش و یا زیرفرشی در اماکن مذهبی استفاده می‌شود.

براساس شواهد موجود، نوع مفروش وقف‌شده در هر دوره زمانی، با عوامل گوناگون مانند موقعیت جغرافیایی، جایگاه اجتماعی و توانایی مالی واقف و جزآن ارتباط تنگاتنگ داشته است؛ برای مثال هر ساله یک فرد نمد جانمازی کرک و هر سه سال یک تخته قالی عالی کرمانی از محل موقوفات گنجعلی خان زیک وقف حرم مطهر می‌شده است^۴. با توجه به آنکه گنجعلی خان در زمان تدوین وقف‌نامه خود (سال ۱۰۰۸ق) حاکم وقت کرمان بوده، مطابق وقف‌نامه و با توجه به جایگاه اجتماعی و سیاسی واقف، نوع

۱. در لغت‌نامه دهخدا ذیل باهو آمده است: «بازو - از شانه تا آرنج» و در جای دیگر اشاره شده است که در رد و تداول گناباد خراسان به «نمدهای باریک دو طرف اتاق» گفته می‌شود. در مجموعه اسناد آستان قدس نیز اصطلاح باهو برای نمدهای باریک و بلند به کار رفته است. طول برخی از نمونه‌ها به ۱۸ متر می‌رسد.

۲. در لغت‌نامه دهخدا مسند «هر چیزی که بر آن تکیه کرده شود. بالش بزرگ و پستی» معنا شده است.

۳. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، ج ۱۲، ص ۴۰۸.

۴. انزابی‌نژاد، رضا و همکاران، بیست وقف‌نامه از خراسان، ص ۶۹.

مفروشات خریداری شده از محل وقف از تولیدات منطقه کرمان با کیفیت خوب (نمد کرکی و قالی کرمانی) بوده است. همچنین نام «پلاس» یا «پلاس کردی» که از تولیدات رایج در میان کردهای شمال خراسان است، بارها در اسناد دوره قاجار ثبت شده است. این نوع مفروش را کردها و یا ساکنان مناطق شمالی خراسان بر حرم مطهر وقف می‌کردند و در رسیده‌ها یا فهرست‌های نذوراتی مشخصات واقفان آن‌ها به صورت «وقفی شخص و زوّار کرد»، «وقفی محمد تقی قوچانی الاصل»، «وقفی ضعیفه کرد» و مانند آن درج شده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به استفاده گسترده از فرش در حرم مطهر امام رضا علیه السلام، تأمین مفروشات حرم از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار، همواره مورد توجه واقفان بوده است. براساس نتایج حاصل از پژوهش حاضر، وقف فرش بر حرم مطهر به دو شیوه مستقیم (توسط واقف یا نماینده آن) و غیر مستقیم (وقف رقبه‌ای که درآمد آن صرف فرش حرم مطهر می‌شود) انجام می‌پذیرفته است.

قدیم‌ترین سند وقفی موجود که به وقف فرش بر حرم مطهر اشاره می‌کند، وقف‌نامه خواجه علاءالدین خوافی است که در سال ۹۳۳ق (دوره سلطنت شاه تهماسب صفوی ۹۳۰-۹۸۴ق) نگاشته شده است. رسمیت یافتن مذهب تشیع در دوره صفویه و توجه بیش از پیش به مقابر امامان و امامزادگان، به ویژه حرم مطهر امام رضا علیه السلام، احیای سنت زیارت و افزایش موقوفات را در پی داشت، به طوری که پنج وقف‌نامه از مجموع هفت وقف‌نامه مرتبط با تأمین فرش‌های حرم نیز به دوره صفویه مربوط است. بنا بر شواهد موجود، در این دوره وقف مفروشات بیشتر به صورت غیر مستقیم توسط چهره‌های سیاسی و مذهبی، مانند مهدی قلی بیگ، میرآخور شاه عباس اول و گنجعلی خان زیگ، حکمران کرمان و همچنین خادم حرم، مرتضی قلی بیگ، صورت می‌گرفته است؛ اما از دوره افشاریه به بعد شاهد افزایش وقف فرش به صورت مستقیم توسط واقفان یا نمایندگان آن‌ها بر حرم امام رضا علیه السلام هستیم. مقایسه تعداد فرش‌های وقف شده بر حرم

مطهر نسبت به فرش‌های خریداری شده در فاصله سال‌های ۱۲۷۴ تا ۱۳۱۶ق (دوره ناصرالدین شاه قاجار) نشان می‌دهد که وقف نقش بسزایی در تأمین مفروشات حرم در دوره قاجار داشته است.

بررسی اطلاعات ثبت شده در اسناد مرتبط با فرش‌های وقفی بر حرم مطهر نشان می‌دهد، نوع مفروش وقف شده در هر دوره زمانی، با عوامل گوناگون همچون موقعیت جغرافیایی، جایگاه اجتماعی و توانایی مالی واقف ارتباط تنگاتنگ داشته است. رایج‌ترین مفروشات وقف شده بر حرم مطهر در محدوده تاریخی مورد پژوهش، شامل انواع قالی، قالیچه، پلاس، نمد، گلیم و زیلو بوده است و واقفان به وقف قالی و قالیچه و انواع نمد بیش از دیگر مفروشات توجه داشته‌اند.

منابع

۱. انزابی‌نژاد، رضا و همکاران، **بیست وقف‌نامه از خراسان**، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۸.
۲. حسن‌آبادی، ابوالفضل، «بررسی تحلیلی جنبه‌هایی از مصرف موقوفات آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، **پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی** (جستاری در وقف‌نامه‌ها و اسناد وقفی موقوفات آستان قدس رضوی)، سال اول، ش ۱، ۱۳۹۱.
۳. خانی‌زاده، مهدی، «معرفی یکی از موقوفات آستان قدس رضوی (موقوفه عتیقی)»، **پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی** (جستاری در وقف‌نامه‌ها و اسناد وقفی موقوفات آستان قدس رضوی)، سال اول، ش ۱، ۱۳۹۱.
۴. دهخدا، علی‌اکبر، **لغت‌نامه دهخدا**، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
۵. سلطانی، منا، «تاریخچه حفاظت و مرمت فرش در آستان قدس رضوی»، **دانشورز** (ویژه‌نامه موزه تخصصی فرش آستان قدس رضوی)، سال سیزدهم، ش ۶، شماره پیاپی ۹۱، ۱۳۹۱.
۶. **کتابچه موقوفات آستانه رضوی** (مجدالملک)، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ثبت ۹۰۷۱، ۱۲۸۵ ق.
۷. همدانی مستوفی، اسماعیل، **آثار الرضویه**، نسخه چاپ سنگی کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۱۷ ق.